ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

XVI–XVIII ASRLARDA BUXORO XONLIGIDA ISLOMIY ILMLAR, TARIXIY-ADABIY TAFAKKUR HAMDA AMALIY BILIMLAR TARAQQIYOTI

Raxmatov Ruslan Nazirjon o‘g‘li
AIFU magistranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.20167847

Annotatsiya. Mazkur maqolada XVI–XVIII asrlarda Buxoro xonligida ilm-fanning asosiy yo‘nalishlari, xususan, islomiy ilmlar, tarixiy-adabiy tafakkur hamda amaliy bilimlarning rivojlanish jarayoni tahlil qilinadi. Buxoro xonligining diniy-ilmiy muhitida madrasa, masjid, xonaqoh, kutubxona va vaqf tizimining tutgan o‘rni, islomiy fanlarning ta’lim tizimidagi ustuvorligi, tasavvufiy an’analarning jamiyat ma’naviy hayotiga ta’siri yoritiladi. Shuningdek, tarixnavislik, adabiyot, tarjimonlik, kitobat, tibbiyot, nujum, handasa va musiqashunoslik kabi yo‘nalishlarning taraqqiyoti hamda ularning xonlikning siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayotidagi ahamiyati ochib beriladi. Maqolada ilm-fan taraqqiyoti Buxoro xonligida jamiyat ma’naviy barqarorligi, tarixiy xotira va madaniy merosning shakllanishida muhim omil bo‘lgani asoslanadi.

Kalit so‘zlar: Buxoro xonligi, islomiy ilmlar, tarixnavislik, adabiyot, amaliy bilimlar, madrasa, tasavvuf, tarixiy tafakkur, tibbiyot, nujum.

Kirish. XVI–XVIII asrlar Buxoro xonligi tarixida ilm-fan va ma’naviy hayot taraqqiyoti nuqtayi nazaridan alohida ahamiyatga ega bo‘lgan davr hisoblanadi. Bu davrda Buxoro nafaqat siyosiy boshqaruv markazi, balki diniy tafakkur, islomiy ta’lim, tarixiy xotira va badiiy ijod ravnaq topgan yirik madaniy makon sifatida namoyon bo‘ldi. Xonlik hududida masjid, madrasa, xonaqoh, maqbara, kutubxona, dor ush-shifo va boshqa ilmiy-ma’rifiy maskanlarning keng tarqalishi ilm-fan taraqqiyoti uchun zarur bo‘lgan institutsional muhitni vujudga keltirdi. Ayniqsa, Buxoro shahrining o‘zida diniy-ilmiy, adabiy va amaliy bilimlar bir-biri bilan uzviy bog‘liq holda rivojlanib, uni butun Movarounnahrdagi eng nufuzli markazlardan biriga aylantirdi.

Mazkur davr ilmiy muhitining muhim jihati shundaki, u faqat bir yo‘nalish doirasida shakllanmagan. Aksincha, Buxoro xonligida ilm-fan taraqqiyoti uch asosiy qatlamda namoyon bo‘ldi: birinchisi, fiqh, hadis, tafsir, kalom, qiroat va nahv kabi islomiy ilmlar; ikkinchisi, tarixnavislik va adabiyot orqali ifodalangan tarixiy-badiiy tafakkur; uchinchisi esa tibbiyot, nujum, riyoziyot, handasa, musiqashunoslik va boshqa amaliy bilimlar edi. Bu uchala yo‘nalish bir-biridan mutlaqo ajralgan holda emas, balki o‘zaro ta’sir va uyg‘unlik asosida rivojlandi. Natijada Buxoro xonligi ilmiy hayoti diniy-ma’rifiy, adabiy-estetik va amaliy-tajriba asoslarini o‘zida mujassam etgan murakkab tizim sifatida shakllandi.

Buxoro xonligida islomiy ilmlar ta’lim tizimining asosini tashkil etgan bo‘lsa-da, tarixiy asarlar yaratish, adabiy merosni boyitish va amaliy ehtiyojlarga xizmat qiluvchi fanlarni rivojlantirish jarayoni ham to‘xtab qolmagan. Aksincha, saroy muhiti, hukmdorlar homiyligi, ulamolar nufuzi va yozma madaniyat an’analari ushbu bilim yo‘nalishlarining rivojiga bevosita ta’sir ko‘rsatgan. Shu sabab Buxoro xonligi ilm-fan tarixini faqat diniy muhit yoki faqat saroy madaniyati bilan izohlash yetarli emas. Uni davlat, jamiyat, ruhoniy qatlam va ijodkorlarning o‘zaro munosabatlari asosida yuzaga kelgan yaxlit madaniy hodisa sifatida baholash lozim.

Asosiy qism. Buxoro xonligining ilmiy hayotida islomiy ilmlar yetakchi o‘rin egallagan. Jamiyatning ma’naviy qiyofasi, axloqiy me’yorlari va ta’lim tizimi ko‘p jihatdan diniy qadriyatlar bilan belgilangani bois maktab va madrasalar faqat bilim beruvchi maskan emas, balki islomiy dunyoqarashni shakllantiruvchi muhim institut sifatida faoliyat yuritgan [6, 592-b.; 14, 148-b.]. Ayniqsa, fiqh, hadis, tafsir, ilmi kalom, qiroat va nahv singari fanlarning madrasalarda asosiy o‘quv yo‘nalishlari sifatida o‘qitilishi Buxoroda islomiy ilmlar mustahkam va tizimli asosda rivojlanganini ko‘rsatadi.

Buxorodagi diniy-ilmiy muhitning o‘ziga xosligi shundaki, u faqat rasmiy madrasa ta’limi bilan cheklanmagan. Masjidlar, xonaqohlar va tariqat doiralari ham bu muhitning ajralmas qismi bo‘lgan. Natijada rasmiy ta’lim bilan tasavvufiy-ma’naviy tajriba o‘zaro uyg‘unlashib, diniy-ilmiy hayotning ko‘p

qatlamli tizimini shakllantirgan [13, 302-b.; 12, 213-b.]. Xususan, Jo‘ybor xo‘jalari, shayxlar va pir-murshidlarning jamiyatdagi yuqori mavqei Buxoro diniy hayotida ruhoniy qatlamning ta’siri nihoyatda kuchli bo‘lganini ko‘rsatadi. Bu esa islomiy ilmlar taraqqiyoti faqat nazariy ta’lim bilan emas, balki ma’naviy-amaliy hayot bilan ham uzviy bog‘liq holda kechganidan dalolat beradi.

XVI–XVIII asrlarda Buxoro xonligi ilmiy-madaniy hayotida tarixnavislik va adabiyot alohida mavqega ega bo‘ldi. Bu davrda Buxoro faqat diniy-ilmiy markaz sifatida emas, balki tarixiy tafakkur, badiiy ijod va yozma madaniyat taraqqiy etgan yirik ma’naviy makon sifatida ham shakllandi [5, 79–81-b.; 9, 539–549-b.]. Siyosiy hayotdagi murakkabliklar, sulolalar almashinuvi va ichki kurashlarga qaramay, xonlik hududida tarixiy xotirani mustahkamlash, adabiy muhitni rivojlantirish va jamiyatning ma’naviy ehtiyojlariga javob beruvchi asarlar yaratish jarayoni uzluksiz davom etdi. Ayniqsa, hukmdorlar, saroy amaldorlari, ulamolar va ijodkorlar faoliyatining o‘zaro uyg‘unlashuvi natijasida tarixnavislik va adabiyot Buxoro xonligining siyosiy hamda madaniy qiyofasini ifodalovchi muhim yo‘nalishlarga aylandi.

Buxoro xonligida adabiy muhitning shakllanishida, avvalo, saroy atrofidagi ijodiy doiralar muhim rol o‘ynadi. Shayboniy hukmdorlarning ayrimlari o‘zlari ham she’riyat va badiiy ijod bilan shug‘ullangani adabiyotga bo‘lgan munosabatni yangi bosqichga ko‘tardi [10, 230-b.; 3, Vol. 54]. Xususan, Shayboniyxon, Ubaydullaxon, Do‘st Muhammad sulton va Abdullaxon singari hukmdorlarning ijodkor sifatida tanilishi saroy muhitida badiiy so‘zning yuqori qadrlanganini ko‘rsatadi. Bu esa shoirlar, xattotlar, adiblar va tazkiranavislarning saroy atrofida jamlanishi uchun qulay zamin yaratgan. Natijada Buxoro, Samarqand va boshqa yirik markazlarda adabiy muhit faollashib, saroy adabiyoti bilan kengroq ma’rifiy-badiiy qatlam o‘rtasida uzviy aloqa yuzaga kelgan.

Ayniqsa, Ubaydullaxon ijodi Buxoro adabiy muhitining ko‘p tilli va ko‘p qirrali tabiatini yaqqol ifodalaydi. Uning o‘zbek, fors va arab tillarida ijod qilgani, g‘azal, ruboiy, tuyuq, masnaviy va boshqa janrlarda qalam tebratgani Buxoro saroy adabiyotining tor doiradagi hodisa emas, balki keng madaniy an’analarga tayanganini ko‘rsatadi [10, 230-b.; 3, Vol. 54]. Ubaydullaxon ijodida diniy-tasavvufiy va axloqiy-didaktik ruh ustuvor bo‘lib, bu holat badiiy adabiyot jamiyatda nafaqat estetik, balki tarbiyaviy va ma’naviy vazifa ham bajarganini anglatadi. Shuningdek, uning hikmatnavislik an’anasini davom ettirgani Buxoro adabiy muhitida badiiy tafakkur bilan diniy-falsafiy qarashlar o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ko‘rsatadi.

XVI asrning ikkinchi yarmida Abdurahmon Mushfiqiy, Zayniddin Vosifiy, Hasanhoja Nisoriy, Nahliy Buxoriy kabi ijodkorlar faoliyati Buxoro adabiy hayotining yanada jonlanganidan dalolat beradi [15, 214-b.; 10, 230-b.]. Bu davrda adabiyot faqat saroy doirasidagina emas, balki kengroq ijtimoiy qatlamlar orasida ham ta’sir kuchiga ega bo‘ldi. Mushfiqiyning hajviya va lirik asarlarida saroy muhiti bilan ijtimoiy voqelik o‘rtasidagi bog‘liqlik aks etgan bo‘lsa, Vosifiy va Nisoriy asarlarida tarixiy kuzatuv, axloqiy xulosa va ma’naviy tahlil uyg‘unlashadi. Bu esa Buxoro adabiy tafakkurining biryoqlama emas, balki hayotiy kuzatuv, estetik did va ma’rifiy mazmunni birlashtirgan ko‘p qatlamli hodisa bo‘lganini ko‘rsatadi.

Ashtarxoniylar davrida ham adabiy muhit o‘z davomiyligini saqlab qoldi. Darvishali Changiy, Turdiy, So‘fi Olloyor, Mashrab, Sayido Nasafiy singari ijodkorlar bu bosqichdagi badiiy hayotning rang-barangligini ifodalaydi [5, 79–81-b.; 9, 539–549-b.]. Ular orasida saroyga yaqin shoirlar, diniy-ma’rifiy adiblar, musiqashunos ijodkorlar hamda xalqona ruhdagi so‘z san’atkorlari mavjud bo‘lgan. Bu esa Buxoro xonligi adabiy muhiti faqat poytaxt saroyi bilan cheklanmaganini, balki butun xonlik hududiga yoyilgan keng madaniy makon sifatida shakllanganini bildiradi. Tazkiralarda turli hududlardan ko‘plab shoirlarning nomi zikr etilishi ham bu fikrni tasdiqlaydi.

Tarixnavislik esa Buxoro xonligi ilmiy tafakkurining yana bir muhim yo‘nalishi sifatida maydonga chiqdi. Bu soha siyosiy voqealarni qayd etish, sulolaviy xotirani mustahkamlash, hukmdor faoliyatini tarixiy baholash va jamiyatning tarixiy ongini shakllantirishda muhim vazifa bajardi [8, 184-b.; 5, 79–81-b.]. Ayniqsa, Shayboniylar davridan boshlab tarixiy asarlar yaratishga ehtiyoj kuchayib, tarix yozish an’anasi saroy va ilmiy doiralarda mustahkam o‘rin egalladi. Natijada Buxoro xonligi nafaqat diniy va adabiy, balki tarixiy tafakkur markaziga ham aylandi.

Bu davr tarixnavisligida yaratilgan asarlar mazmun va uslub jihatidan rang-barang bo‘lib, ularda sulola tarixi, harbiy yurishlar, hukmdorlar faoliyati, siyosiy kurashlar va davlat boshqaruvi masalalari

keng yoritilgan. “Tavorixi guzida”, “Nusratnoma”, “Fathnoma”, “Shayboniynoma”, “Zubdat al-asor”, “Mehmonnomayi Buxoro”, “Abdullanoma” singari asarlar shu ma’noda nafaqat tarixiy voqealarni qayd etuvchi bitiklar, balki siyosiy tafakkur, davlat nazariyasi va sulolaviy legitimlikni asoslovchi matnlar sifatida ham ahamiyat kasb etadi [8, 184-b.; 15, 214-b.]. Ular orqali tarixiy xotira faqat voqealar ketma-ketligi sifatida emas, balki hukmdor shaxsiyati va davr ruhi bilan uyg‘un holda tasvirlangan.

Buxoro tarixnavisligining muhim xususiyatlaridan biri shundaki, u tor voqeanavislik bilan cheklanib qolmagan. Qomusiy va yarim qomusiy mazmundagi ayrim asarlar tarixni boshqa fanlar bilan bog‘liq holda tushuntirishga uringan. Mahmud ibn Valining “Bahr ul-asror fi manoqib ul-ahyor” asari bunga yaqqol misol bo‘lib, unda tarix bilan bir qatorda jo‘g‘rofiya, nujum, javohirshunoslik va o‘simlikshunoslikka oid ma’lumotlar ham o‘rin olgan [8, 184-b.]. Bu holat Buxoro ilmiy tafakkurida tarixni kengroq dunyoqarash tarkibida ko‘rish an’anasi mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi. Demak, tarixnavislik Buxoro xonligida faqat siyosiy ehtiyoj mahsuli emas, balki fanlararo tafakkur bilan bog‘liq murakkab ilmiy yo‘nalish bo‘lgan.

Buxoro xonligi ilmiy hayotida amaliy bilimlar ham muhim o‘rin tutgan. Garchi ta’lim tizimida islomiy ilmlar yetakchi bo‘lgan bo‘lsa-da, tibbiyot, nujum, riyoziyot, handasa, falakiyot, qibla ilmi, mantiq va musiqa singari yo‘nalishlar ham ilmiy muhitning ajralmas qismi sifatida mavjud bo‘lgan. Bu fanlar, bir tomondan, diniy-amaliy ehtiyojlar bilan bog‘liq bo‘lsa, ikkinchi tomondan kundalik turmush, salomatlik, vaqtni belgilash, makon va yo‘nalishni aniqlash kabi zarur ehtiyojlarga xizmat qilgan [7, 462 p.]. Shuning uchun ham Buxoro xonligidagi ilm-fan rivojini faqat diniy ta’lim bilan izohlash yetarli emas; u jamiyatning amaliy hayotiga bevosita xizmat qiluvchi bilimlar tizimini ham qamrab olgan.

Xususan, Muhammad Husayn Munajjim Buxoriyning qibla yo‘nalishini aniqlashga bag‘ishlangan asari diniy amaliyot bilan astronomik-matematik bilimlarning uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi. Shuningdek, Subhonqulixon davrida Dor ush-shifoning tashkil etilishi, tibbiyot kutubxonasi va dorixona faoliyatining yo‘lga qo‘yilishi, hukmdorning o‘zi ham tibbiyot va nujumga oid risolalar yozgani amaliy bilimlarning xonlik hayotida alohida ahamiyat kasb etganini tasdiqlaydi [7, 462 p.; 13, 302-b.]. Bu holat amaliy ilm Buxoroda chekka yoki ikkilamchi yo‘nalish emas, balki diniy-ilmiy muhit bilan tutash holda rivojlangan tarkibiy qism bo‘lganini anglatadi.

Bundan tashqari, axloqiy-didaktik asarlar ham amaliy bilimlarning kengroq ma’naviy ko‘rinishi sifatida namoyon bo‘ladi. “Muzakkir al-ahbob”, “Tazkirat ush-shuaro”, “Badoye’ ul-vaqoye’”, “Miftoh ul-adl”, “Dastur ul-muluk” kabi asarlarda ilm, axloq, tarbiya, jamiyat boshqaruvi, adolat, sabr, saxovat va ma’rifat masalalari yoritilgan [15, 214-b.]. Bunday meros Buxoro xonligi ilmiy hayotida bilim faqat nazariy ma’lumot emas, balki insonni kamolga yetkazuvchi, ijtimoiy tartibni mustahkamlovchi va jamiyat boshqaruviga xizmat qiluvchi vosita sifatida qaralganini ko‘rsatadi. Shu jihatdan qaraganda, amaliy bilimlar tushunchasi Buxoro muhitida nafaqat tibbiyot yoki falakiyot, balki axloqiy va ijtimoiy tajribani mujassam etgan ma’rifiy asarlarni ham qamrab olgan.

Umuman olganda, XVI–XVIII asrlarda Buxoro xonligida tarixiy-adabiy tafakkur va amaliy bilimlar taraqqiyoti ilmiy hayotning diniy yo‘nalishlari bilan uzviy bog‘liq holda kechdi. Adabiyot jamiyatning estetik va ma’naviy didini shakllantirgan bo‘lsa, tarixnavislik sulolaviy xotira va siyosiy ongni mustahkamladi, amaliy bilimlar esa kundalik hayot va ijtimoiy ehtiyojlarga xizmat qildi [8, 184-b.; 7, 462 p.]. Shu bois Buxoro xonligidagi ilm-fan taraqqiyoti bir-biridan ajralgan yo‘nalishlar majmui emas, balki diniy, tarixiy-adabiy va amaliy bilimlar o‘zaro uyg‘unlashgan yaxlit madaniy-intellektual tizim sifatida baholanishi lozim.

Xulosa. XVI–XVIII asrlarda Buxoro xonligida ilm-fan taraqqiyoti bir yoqlama va tor doirada kechgan hodisa emas, balki siyosiy sharoit, hukmdorlar homiyligi, diniy muhit, madaniy an’analar hamda jamiyat ehtiyojlari ta’sirida shakllangan murakkab tarixiy-madaniy jarayon bo‘ldi. Bu davrda Buxoro nafaqat davlat boshqaruvi markazi, balki islomiy tafakkur, tarixiy xotira, badiiy ijod va amaliy bilimlar rivoj topgan yirik ilmiy-ma’naviy makon sifatida namoyon bo‘ldi. Shu bois xonlik hududida ilm-fan taraqqiyoti jamiyatning ma’naviy barqarorligi, ta’lim tizimining mustahkamlanishi va madaniy hayotning davomiyligini ta’minlagan muhim omillardan biri sifatida baholanishi lozim.

Buxoro xonligining diniy-ilmiy muhiti, avvalo, madrasa va masjidlar tarmog‘i, tasavvufiy an’analar, ulamolar nufuzi hamda islomiy qadriyatlarga tayangan holda shakllandi. Fiqh, hadis, tafsir, kalom, qiroat

va nahv kabi islomiy fanlar ta’lim tizimining asosini tashkil etib, jamiyatda diniy dunyoqarash va axloqiy me’yorlarning qaror topishiga xizmat qildi. Shu bilan birga, tarixnavislik va adabiyot sulolaviy xotirani saqlash, siyosiy voqelikni sharhlash, jamiyatning ma’naviy-estetik didini boyitish kabi muhim vazifalarni bajardi. Tarixiy asarlar, tazkiralar va badiiy meros Buxoro xonligini faqat siyosiy markaz emas, balki kuchli yozma madaniyat va tafakkur an’anasiga ega hudud sifatida namoyon etdi.

Amaliy bilimlar ham Buxoro xonligi ilmiy hayotining ajralmas tarkibiy qismi bo‘ldi. Tibbiyot, nujum, falakiyot, matematika, geometriya, qibla ilmi, musiqashunoslik va muhandislik singari yo‘nalishlar diniy muhit bilan qarama-qarshi emas, aksincha, ko‘p hollarda u bilan uzviy aloqada rivojlandi. Dor ush-shifo, kutubxonalar, suv inshootlari, bozoru timlar, ko‘priklar va boshqa bunyodkorlik obyektlari ilmiy bilimlarning faqat nazariy emas, balki amaliy hayotda ham o‘z ifodasini topganini ko‘rsatadi. Bu esa Buxoro xonligida ilm-fan diniy, tarixiy-adabiy va amaliy qatlamlarning o‘zaro uyg‘unligi asosida shakllangan yaxlit tizim bo‘lganini tasdiqlaydi.

XVI–XVIII asrlarda Buxoro xonligida islomiy ilmlar, tarixiy-adabiy tafakkur hamda amaliy bilimlar taraqqiyoti bir-biridan uzilgan yo‘nalishlar emas, balki o‘zaro ta’sir va uyg‘unlikda rivojlangan ilmiy-madaniy hodisa sifatida namoyon bo‘lgan. Aynan mana shu uyg‘unlik Buxoroni Markaziy Osiyoda uzoq vaqt davomida nufuzli diniy-ilmiy markaz, boy tarixiy-adabiy meros maskani va amaliy bilimlar rivoj topgan madaniy makon sifatida saqlab qoldi. Shu jihatdan Buxoro xonligi tajribasi mintaqa tarixida ilm-fan va jamiyat munosabatlarini o‘rganishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Асророва, Л. Бухоро мадрасалари тарихидан. – Тошкент: Ҳилол, 2017.
2. Асророва, Л. Бухоро мадрасалари тарихидан. II том. – Тошкент: Ҳилол, 2016.
3. Bodrogligeti, A. J. E. Muhammad Shaybani’s Bahru’l-huda: An Early Sixteenth Century Didactic Qasida in Chagatay // Ural-Altaische Jahrbücher. – 1982. – Vol. 54.
4. Habibova, G. XVI–XVII asrlarda Buxoro xonligida maktab ta’limi va tarbiyaning o‘ziga xosligi // Вестник науки и образования. – 2020. – № 12(90). – Ч. 2.
5. Иванов, П. П. Очерки по истории Средней Азии (XVI в. – середина XIX в.). – Москва, 1958.
6. Жуманазаров, А. Бухоро таълим тизими тарихи. – Тошкент: Академнашр, 2017.
7. Károly, L. A Turkic Medical Treatise from Islamic Central Asia: A Critical Edition of a Seventeenth-Century Chagatay Work by Subḥān Qulï Khan. – Leiden; Boston: Brill, 2014. – 462 p.
8. Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных. – Ташкент: Фан, 1977.
9. Мукминова, Р. Г. Культура в XVI в. // История Узбекской ССР. – Т. 2. – Ташкент, 1967.
10. Норик, Б. В. Роль шибанидских правителей в литературной жизни Мавераннахра XVI в. // Рахмат-наме. – СПб., 2008.
11. Пугаченкова, Г. А. Памятники искусства Советского Союза. Средняя Азия. – Москва; Лейпциг, 1983.
12. Пугаченкова, Г. А., Ремпель, Л. И. Самарканд. Бухара (По древним памятникам). – Москва: Искусство, 1961.
13. Садриддин Салим Бухорий. Бухоронинг табаррук зиёратгоҳлари. – Тошкент: Дурдона, 2012.
14. Хаников, Н. В. Описание Бухарского ханства. – Санкт-Петербург, 1843.
15. Зайниддин Маҳмуд Восифий. Бадоеъ ул-вақоеъ. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979.